

Łątkowski, Waldemar

Serwituty w powiecie makowskim i ich likwidacja

Rocznik Mazowiecki 14, 71-84

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Waldemar Łątkowski

Serwituty w powiecie makowskim i ich likwidacja

Chłopi powiatu makowskiego w dobrach prywatnych mieli w zasadzie zagwarantowane prawa do serwitutów, ale nadanie ich było często związane z dobrą wolą dziedziców. Na mocy uchwały sejmowej z 1830 r. tylko służebności oparte na umowie i przywilejach wpisanych do akt hipotecznych były niaruszalne, wszelkie inne mogły być kasowane lub zmieniane przez dwór, o ile były dlań niewygodne. „Ukaz” z 1840 r., mający na celu zabezpieczenie stanu posiadania włościan, nie precyzował dokładnie kwestii serwitutów. W oparciu o informacje dziedziców, a także kontrakty notarialne i akta uwłaszczenia, zrekonstruowano w przybliżeniu ówczesne uprawnienia wsi do serwitutów. Inne warunki utrzymały się w dobrach rządowych uregulowanych i donacyjnych, w których już przy czynszowaniu likwidowano serwituty. „Ukaz” carski z 1864 r. przyznawał chłopom w wymienionych dobrach jedynie prawo do służebności użytkowych, bez prawa restytucji, które obowiązywało w dobrach prywatnych. W dobrach prywatnych wysokość i rodzaj serwitutu zależały głównie od tego, czy wsie były czynszowane, czy też nie. Częściej z serwitutów korzystali tu chłopci pańszczyźniani niż osady czynszowane. Osadom czynszowanym przysługiwały w zdecydowanej większości jedna lub dwie „dogodności”, głównie pasanie bydła w lesie, połączone niekiedy z prawem do zbierania. Podobnie jak w dobrach prywatnych, prawo do serwitutów obowiązywało w dobrach poduchownych, rzadziej majorackich.

W guberni płockiej największy odsetek gospodarstw chłopskich korzystających z serwitutów występował w powiecie ciechanowskim (około 83%), duży też w powiecie rypińskim, sierpeckim i makowskim (około 78%), mały zaś w powiecie płockim i przasnyskim (61% i 64%), a najmniejszy w powiecie pułtuskim (45%), ale tu istniało dużo dóbr instytucyjnych, należących w tym przypadku do Kościoła¹. Na podstawie danych zawartych w tabelach likwidacyjnych i nadawczych oraz szerzej w Dele komisara makowskiego ujezda (Aktach komisara spraw włościańskich powiatu makowskiego) autorowi niniejszego

¹ Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Oddział w Mławie (dalej APW OM), *Trudy Warszawskiego Statycznego Komiteta*, t. XVI, tab. I, s. 26.

artykułu udało się ustalić, iż prawo do serwitutów w powiecie makowskim posiadało około 70% osad chłopskich, a w odniesieniu do liczby wsi, osad i miast ten współczynnik oscylowałby w granicach 93% wszystkich, które były objęte prawem uwłaszczenia². Najpowszechniejszym serwitutem w powiecie makowskim, podobnie jak w całej guberni płockiej, był wypas bydła. Ten typ służebności był praktykowany na omawianym terenie od niepamiętnych czasów i posiadało go prawie 97% wszystkich osad chłopskich mających prawo do serwitutów. W mniejszym zakresie dozwolono tu włościanom na korzystanie z wypasu na użytkach wspólnych koni i owiec oraz świń (prawie 30%). W powiecie makowskim użytki zwane pastwiskiem wspólnym stanowiły niewiele, bo tylko około 9% gruntów uzyskanych przez włościan tytułem uwłaszczenia (tabela 1).

Tabela 1. Użytkowanie przez włościan powiatu makowskiego serwitutu wypasu³

Lp.	Nazwa gminy	Liczba uwłaszczonych wsi	Liczba wsi objętych serwitutem pastwiska				Wspólne pastwiska w morgach
			bydło	konie	owce	świnie	
1.	Smrock	22	11	6	9	2	389
2.	Płoniawy	23	18	7	4	4	173
3.	Sypniewo	36	14	2	8	2	1 306
4.	Perzanowo	15	8	5	5	4	207
5.	Sielc	23	20	16	15	7	467
6.	Karniewo	34	26	14	5	17	87
7.	Krasnosielc	32	17	7	10	4	683
8.	Sieluń	9	3	1	1	2	694
Razem		194	117	58	57	42	4 060

Duże było zróżnicowanie w korzystaniu z serwitutów nawet w obrębie jednej wsi. W powiecie makowskim przy jednostkowym wykazie 41 wsi należących do różnych właścicieli, tylko w pięciu przypadkach nie wszyscy uwłaszczeni chłopcy otrzymali serwitut wypasu. Ale było i tak, jak na przykład we wsi Wronowo, gdzie na 34 uwłaszczone osady serwituty wypasu uzyskało tylko 9, a we wsi Józefowo powiatu pułtuskiego na 17 osad z prawa wypasu korzystała tylko jedna.

Serwitut wypasu w powiecie makowskim, zgodnie z prawem i zwyczajem, mógł być realizowany na oddzielnych pastwiskach, łąkach, ugorach, a także

² APW OM, Akta komisarza spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 394.

³ Ibidem, p. 1-365.

w lasach dworskich. Obszar lasów serwitutowych szacowano tu na 18 tys. mórg, co w przeliczeniu na 1 osadę dawałoby ponad 15 mórg użytków, która to liczba, jak się zdaje, jest nieprawdopodobna. W praktyce bowiem nie cały las przeznaczano pod serwitut, a częściej tylko 1/3 jego areалу. Więcej serwitutów pastwiska w lasach, wyznaczano w tych majątkach, które posiadały większy ich areal, bądź miały zaprowadzoną prawidłową gospodarkę leśną, tzn. sporządzono plany ochrony lasów. Powszechność korzystania z serwitutu wypasu przez włościan w powiecie makowskim ilustruje tabela 2⁴.

Tabela 2. Wykaz majątków w powiecie makowskim, na których włościanie mieli prawo do serwitutów pastwiska

Lp.	Majątek i nazwisko właściciela	Obszar lasów w morgach	Nazwa wsi posiadającej serwitut wypasu	Liczba osad we wsi		Uwagi
				z uwłaszczenia	posiadających serwitut	
1.	Młodzianowo część Młodzianowo część Zacisze S. hr. Łubieński	1 412	Młodzianowo Popielarka Obłudzin Zacisze Dybczyzna Wronowo Wólka Łukowska	21 5 15 11 3 34 18	21 5 15 11 3 9 2	Plan ochrony lasów sporządzony w 1879 r.
2.	Konarzewo–Zawady Gustaw Schurr	351	Zawady	29	29	
3.	Dzierżanowo	159	Dzierżanowo Szlach.	16	16	
4.	Karniewo K. Pisarzewski	908	Chrzanowo Bronisze Ośnica Zalesie Malechy Żabowo Karnkowo	11 10 10 15 8 33	11 10 10 15 8 33	
5.	Krasnosielc–Drażewo część Wólka Rakowska część Przechodni Kanał część Pod Budami Reichert Wagsteiner	3 211	Drażewo Stegna Raki Papierny Borek Wólka Rakowska Wólka Drażdżewska Bagienice	86 7 43 11 6 21 22	44 7 43 11 6 19 22	
6.	Niesułowo Jankiel Hutman	b.d.	Niesułowo Ruzieck	10 3	10 3	jw. w 1875 r.

⁴ Ibidem, p. 395, 443, Żurnal protokołów i postanowień, p. 458.

7.	Magnuszew	b.d.	Magnuszew Mały	27	24
			Magnuszew Duży	26	26
			Laski	21	21
			Orzyc	38	18
			Św. Rozalia	3	3
			Budy Kras.	4	4
L. hr. Krasieński		Dąbrowa	3	3	
8.	Grądy Suche	2720	Suche	40	40
			Łazy	15	15
			Krasne	—	29
			Żbiki Wielkie	—	15
			Szwejki	—	12
			Węgrzynowo	—	85
			Szczuki	—	24
			Wężewo	—	21
			Szłasy	—	23
			L. hr. Krasieński		Chodup
9.	Czarnostwo	b.d.	Dzierżanowo Grom.	b.d.	b.d.
			Czarnostwo		
			Szwelice		
K. Gniazdowski					
10.	Zawady	655	Zawady	23	23
			F. Leśniewski	Gołoniwy	11
11.	Leśniewo	965	Podoś	40	14
			Załęże Wielkie	13	12
			Załęże Wypychy	—	4
	Załęże Wielkie	150			

Sprzedaż drewna bądź dużego arealu lasu przez właścicieli była główną przyczyną ograniczeń serwitutowych włościan, co w konsekwencji prowadziło do licznych zatargów między wsią a dworem. W latach 80. XIX w. proces wyrębu lasów przez właścicieli na cele handlowe jeszcze się bardziej nasilił. To zjawisko wpłynęło w bezpośredni sposób na wzrost liczby skarg do władz włościańskich po obu stronach. Stąd mamy do odnotowania w powiecie makowskim wzrost w omawianym okresie bezwzględnej liczby skarg zanoszonych najczęściej przez chłopów na nieuczciwych, ich zdaniem, dziedziców.

I tak, mieszkańcy wsi Bindużka, Dąbrowa i Olszewnica w 1887 r. donosili, że wcześniej posiadali, jako serwitut czterowłokowy, las w osadzie Sytno. Przez 4 lata, jak pisali tamtejsi drobni właściciele, wyrabali las, a w jego miejsce posiali oziminy. Podobna w treści była skarga włościan majątku Rzewnie. Zatarg ten nie był ostatnim, a chłopowie wspomnianej wsi dalej skarżyli się, że współwłaściciele po wycięciu lasu nie pozwalają im na swobodne korzystanie z serwitutu wypasu, a w szczególności zabraniają wypasać trzodę chlewną⁵. Skargi musiały

⁵ APW OM, Akta komisarza spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 449, Żurnal protokołów i postanowień, p. 458.

być zasadne, skoro komisarz włościański wziął stronę wsi, karząc nieuczciwych dziedziców grzywną, przy pierwszym doniesieniu niewielką — 47 rubli, przy drugim już znaczniejszą, bo w wysokości 337 rubli. Podobne w treści były roszczenia chłopów ze wsi Sielc Stary. Tu wieś miała za złe, że szlachta majątku Sielc Nowy zaorała i posiadała 2 włóki gruntów po wyciętym lesie, uszczuplając w ten sposób ich użytki serwitutowe. Ci sami chłopci ponowili skargę na szlachtę w roku 1910, donosząc, iż dziedzice majątku Sielc Nowy, wycięli, a następnie zaorali 60 mórg lasu w miejscu zwanym Ostrówkiem. W obu przypadkach skargi pozostały bez odpowiedzi.

Stopniowe wprowadzanie prawidłowej gospodarki leśnej (sporządzenie planów) przez właścicieli większych kompleksów leśnych, a także wykup serwitutów, niekiedy tylko przez jedną wieś, prowadziło do zatargów z dworem pozostałych wsi, które pragnęły nadal korzystać z przywilejów dawniej im przyznanych. Na przykład włościanie wsi Dierżanowo Gromadzkie mieli za złe dziedzicowi Gniazdowskiemu, że wydając wsi Szwelice za wykupiony serwitut 15 mórg gruntu, ograniczył im prawo do pełnego korzystania z wypasu. Ponadto dziedzic ów prowadzić miał wypas na spornym terenie oraz zabraniał przepędzania bydła wiejskim przegonem. Skargę pierwszą komisarz uznał za bezzasadną, zaś kwestię ograniczenia użytków rozstrzygnął, zezwalając chłopom wsi na wypas świń na ugorach dworskich⁶.

Poważna część skarg chłopskich dotyczyła korzystania przez wieś i dwór ze wspólnych użytków. Początki zatargów na omawianym tle w powiecie makowskim zaznaczyły się dopiero w latach 70. XIX w. i dotyczyły głównie samowolnego wypasu inwentarza przez włościan w ilości przekraczającej przyjęte normy. Na przykład wieś Lepakowo i Jaciążek oskarżone zostały o nadużycie serwitutu wypasu na sumę 100 rubli, zaś Brzuze Małe — 17 rb. Komisarz uznał w pełni winę owych trzech wsi i ukarał na rzecz poszkodowanych właścicieli majątków grzywną podniesioną w skargach.

Podobnie wysokie grzywny nałożył komisarz za nadużycie serwitutu wypasu na włościan sześciu wsi należących wcześniej do klucza majątku L. hr. Krasieńskiego. Surowo więc ukarano włościan wsi Magnuszew Wielki i Magnuszew Mały (grzywną 148 rb) oraz Orzyc (90 rb). Ogółem w ramach tej transzy skarg złożonych przez właściciela klucza majątku Magnuszew ukarano włościan 6 wsi na rzecz dominium kwotą w wysokości 1 232 rb, z rozłożeniem na dwie raty płatności⁷.

Obustronne oskarżenia odnotowano we wsi Szwelice, Czarnostowo i Grądy. Właściciel majątku Czarnostowo K. Gniazdowski obwiniał włościan z tych wsi i wieś Grądy o to, że nie oznakowują prawidłowo wypasanego bydła, niszczą zagajniki oraz wypasają więcej bydła niż zapisano w tabelach, i to w nie jed-

⁶ APW OM, Akta komisarza spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 453, Żurnal protokołów i postanowień.

⁷ Ibidem.

nym stadzie. Chłopi ze swej strony skarżyli się, iż właściciel ścieśnia im użytki i ogranicza w korzystaniu z serwitutów opału i pastwiska. Zaś włościanie ze wsi Gołoniwy donosili o zatrzymaniu ich bydła przez służbę tamtejszego właściciela, przy czym, jak pisano, wskutek aktu przemocy padł jeden z wołów. W tym przypadku brak jakiegokolwiek stanowiska komisarza. Również właściciele majątków podnosili samodzielnie roszczenia wobec włościan należących wcześniej do ich wsi. Dziedzice majątków Bindużka i Grądy oskarżali włościan z tych wsi, że w okresie 3 miesięcy wypasali bez zezwolenia 513 sztuk koni, bydła i owiec. W innej zaś skardze wieś Grądy wypasała w takim czasie 223 sztuk bydła i koni oraz 240 sztuk owiec. W tym przypadku komisarz uznał winę wymienionych wsi i obłożył je grzywną w wysokości 397 rb, licząc przeciętnie po około 1,5 rb od sztuki wypasanego inwentarza⁸.

Równie wysoką karą ukarano mieszkańców wsi Sielc — grzywną w wysokości 325 rb — za wypas krów i owiec. W latach 80. XIX w. obserwujemy zmniejszenie się liczby skarg o nadużywanie serwitutów. Tylko rok 1880 zaznaczył się pod tym względem złym przykładem. I tak np. chłopi ze wsi Rzewnie za wypas 80 poza normą sztuk bydła i 25 koni obciążeni zostali zapłaceniem odszkodowania właścicielowi majątku kwoty 195 rb, a drugim razem 75 rb, pobliskie zaś Napiórki Butne, w podobnej kwestii, kwotą 210 rb. Ogólnie, w ciągu tylko 1 roku 4 wsie zapłaciły za nadużycie serwitutu wypasu kwotą 518 rb. Często zatargi dotyczyły oprawy sprzedaży majątków. I tak, po sprzedaniu przez A. Szylinga 12-włókowego majątku Płoniawy pobliskiej szlachcie, włościanie posiadający tam serwitut nie chcieli dopuścić nowych właścicieli do wypasu bydła razem z inwentarzem wiejskim. Chłopi ze wsi Zblichy dopuścili się zabrania bydła dworskiego do własnych obór. W tym przypadku komisarz zezwolił nowym nabywcom na korzystanie z serwitutów, a jednocześnie zabronił włościanom zabierania bydła, podobnie jak i drugiej stronie⁹.

W latach 80. chłopi ze wsi Rzewnie byli oskarżani o wypas poza normą 80 sztuk i 25 koni. Skargę komisarz uznał za zasadną i ukarał włościan wymienionych wsi grzywną w wysokości 195 rb, a drugim razem 75 rb. Pobliskie zaś Napiórki Butne za podobne przewinienie — kwotą 210 rb.

Ogólnie, na dość małym obszarze ukarano wiele wsi za nadużywanie serwitutów, 4 wsie zapłaciły za powyższy precedens kwotą 518 rb grzywny.

Ograniczenia prawa do serwitutów pastwiska zaznacza się też i w inny sposób. Trzy wsie, korzystając z serwitutu w majątku Rzewnie, doniosły władzom, że właściciel ogranicza ich użytki poprzez przyjmowanie na wypas obcego bydła, zaś we wsi Karniewo włościanie domagali się udostępniania do wypasu bydła młodych zagajników dworskich. W tej sprawie, w drodze porozumienia stron, właściciel majątku zgodził się nie czynić w przyszłości podobnych prak-

⁸ Ibidem.

⁹ APW OM, Akta komisarza spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 458, Żurnal protokołów i postanowień.

tyk, a administracja majątku udostępniła dla bydła włościańskiego 138 mórg lasu w miejscach określonych nazwami: Dębina, Żabin, Ostracha¹⁰. Niekiedy przedmiotem sporu było wypasanie na wspólnym pastwisku różnorakiego inwentarza i ptactwa, przy czym to ostatnie tak brudziło swymi odchodami użytki, iż nie sposób było prawidłowo wypasać na tych terenach „gruby” inwentarz.

Wieś Sielc Stary miała za złe tutejszej szlachcie, że na 30–morgowym wspólnym pastwisku wypasała swoje gęsi i świnie, co powodowało dla chłopów duże straty. Coraz częściej pojawiały się zarzuty ze strony chłopów, że dziedzice uszczuplają im użytki na łąkach, a nawet zmniejszają szerokości przegonów dla ich bydła. Podobne w treści skargi wpłynęły pod adresem właścicieli majątków Dzierżanowo Gromadzkie i Karniewo. Wobec tego ostatniego wieś z naciskiem podkreślała, że „dziedzic nie tylko zamknął dla ich inwentarza część lasu, ale wskutek zmniejszenia szerokości przegonu mają trudności z przeganiem 68 sztuk bydła na pastwisko”¹¹.

Ostatnia dekada XIX w. w powiecie makowskim charakteryzuje się pewną dyferencjacją. Gdy bezwzględna liczba skarg chłopskich raczej się zmniejszała, to zasięg terytorialny i liczba wypasanego chłopskiego inwentarza rosła. Rosły też szacunki strat poniesionych przez właścicieli majątków. Dał się zaobserwować wzrost liczby skarg zanoszonych przez właścicieli. Na przykład, właściciel majątku Łukowo, Schurr, donosił władzom włościańskim, że chłopci tej wsi wypasali przez okres 9 dni na koniczynie dworskiej 85 sztuk bydła. Ten typ skarg zaczął się pojawiać częściej, kiedy proces wykupu serwitutów przez wieś się nasilił. Chłopi, mimo skasowania tych dogodności, prawem zwyczajowym nadal korzystali z dawniejszych użytków wspólnych. Ponadto, z reguły wypasali na dworskim gruncie więcej inwentarza niż dozwolone im to było tabelami. Jeszcze w roku 1900 parobcy z folwarku Wólka Łukowska pisali, że właściciel ograniczył im liczbę wypasanych zwierząt do 20 sztuk bydła i 200 owiec. Wieś Wronowo oskarżała właściciela Ossowskiego o zaoranie i wypas na dawnych wspólnych ugorach 1 000 sztuk własnego inwentarza. Do nietypowych skarg należał monit mieszczan rolników z miasta Różana z 1905 r., w którym podnosili, aby komisarz skreślił z ich rejestru 84 mórg gruntu, danego im za serwitut, ponieważ „jeszcze w 1892 roku zabrano im tę ziemię na budowane tam forty wojskowe”¹².

Proces nasilenia się zatargów między wsią a dworem w powiecie makowskim na tle nadużyć w korzystaniu z serwitutu wypasu ilustruje tabela 3¹³.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ APW OM, Akta komisarzy spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 453, Żurnal protokołów i postanowień.

¹² APW OM, Akta komisarzy spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 456, Żurnal protokołów i postanowień.

¹³ APW OM, Akta komisarzy spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 370–482 oraz obliczenia własne autora.

Tabela 3. Nadużycia w korzystaniu z serwitutu wypasu w powiecie makowskim

Rok	Nadużycie serwitutu wypasu							
	Ogółem wsi objętych skargami	Ustalenia właścicieli				Decyzja komisarza		
		liczba skarg	liczba wypas. zwierząt	wysokość strat w rb	liczba wsi	uzasadnione skargi	wysokość grzywny w rb	liczba ukaranych wsi
1874	6	2	—	—	—	2	17	3
1875	5	—	—	—	—	—	785	13
1876	23	36	607	1231	16	4	19	3
1877	14	4	—	—	—	—	82	2
1878	2	2	41	—	—	2	181	5
1879	13	5	196	—	—	5	318	3
1880	8	5	—	—	—	5	125	5
1881	9	15	65	—	—	6	—	2
1882	38	14	188	208	8	13	155	17
1883	28	5	64	20	2	3	—	—
1884	40	17	91	427	11	11	184	6
1885	79	10	236	81	2	8	106	6
1886	56	4	34	125	4	4	20	4
1891	50	3	500	8	1	3	—	—
1895	50	6	—	548	4	5	202	4
1900	50	12	311	589	3	6	188	6
1905	50	3	216	620	2	2	195	5

W powiecie makowskim z serwitutu opału korzystało około połowy wsi objętych uwłaszczeniem, co było średnią wielkością w stosunku do innych powiatów, gdzie właściciele skupiali w swych rękach duże połacie lasów. Najwięcej z tego typu dogodności korzystali chłopci w gminie Płoniawy (52% uwłaszczonych wsi), gminie Krasnosielc (50%) i Perzanowo (35%). Najmniej zaś serwitutu opału wyznaczono wsiom w gminie Sieluń i Karniewo, gdzie lasów w rękach właścicieli pozostawało niewiele. W równie wąskim zakresie korzystali chłopci na omawianym terenie z serwitutu budulca — tu tylko około 35% wsi¹⁴. Oprócz

¹⁴ APW OM, Akta komisarza spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 370–482; Cz. Ohrysko-Włodarska, *Organizacja władz włościańskich w Królestwie Polskim i ich pozostałości aktowe*, Warszawa 1973, s. 110–111.

drewna na opał chłopci w powiecie makowskim mieli zagwarantowane w lasach pańskich prawo do kopania pni na oświetlenie i wycinania chrustu do grodzenia płotów (tzw. zbieraniny). W ramach serwitutu opału wolno im było wchodzić do lasu celem łamania z drzew suchych gałęzi, często z dokładnym określeniem, czy z użyciem siekiery, czy też bez. Ilość zbieraniny należna poszczególnym osadom chłopskim była określana zwykle na rok w furach jedno- lub parokonnym.

W powiecie przeciętnie na osadę wyznaczano od 36 fur (jedno- lub parokonnym) do 104 rocznie, a niekiedy wyrażano powyższe służebności w liczbach bezwzględnych obciążających poszczególne majątki. Tak na przykład, 5 wsi pobierających opał z majątku Karniewo miało prawo pobierać corocznie 2 395 fur zbieraniny, 8 wsi majątku Młodzianowo — 2 141 fur oraz 402 fury gałęzi i 58 sążni pni. Z majątku Drażewo 6 wsi pobierało w ciągu roku 10 061 fur zbieraniny¹⁵. Każda osada miała wystawione na dany rok pismo urzędowe, tzw. asygnację, w której określono miejsce i wielkość pobieranego serwitutu opału czy budulca oraz dni tygodnia, kiedy wolno było wchodzić chłopom do wyznaczonego lasu.

Warto zaznaczyć, że na łąkach majątku Młodzianowo opał mogły pobierać wsie Kobylinek i Wronowo, w lesie zaś pięć wsi, tj.: Popielarka, Zacisze, Dobczyzna, Obludzin i Wólka Łukowska. Przestrzeganie porządku korzystania z serwitutów, w tym opału i budulca, było uregulowane odpowiednimi przepisami władz włościańskich. Cóż jednak z tego, skoro obie strony, tak chłopci jak i dziedzice, nie chcieli w pełni ich respektować. Obustronne oskarżenia zaczęły się pojawiać z chwilą uwłaszczenia, a nasilenie się tych negatywnych zjawisk odnotowano w powiecie makowskim szczególnie w latach 70. i 80. XIX w., tuż przed zamianą bądź wykupem serwitutów. Początkowo to raczej chłopci, a nie dziedzice, mieli uzasadnione roszczenia. Wieś Zamość twierdziła, iż tutejsi właściciele cząstkowi nie wydali jej odpowiedniej asygnacji na opał, zaś ze wsi Rostkowo powiatu przasnyskiego chłopci skarżyli się, iż właścicielka majątku, Podoś-Lesińska, nie wydaje im należnego opału. W tym ostatnim przypadku komisarz uznał roszczenia za uzasadnione i nakazał wydać 20 osadnikom, za okres 7 lat, 105 fur chrustu, 182 łąty i 37 drzew. Podobna decyzja zapadła w stosunku do majątku Magnuszew należącego do L. hr. Krasińskiego, który został zmuszony wydać włościanom z pobliskich wsi, za okres ostatnich 5 lat, 1 011 fur opału. Te uzasadnione roszczenia chłopów często nie pozostawały bez odpowiedzi ze strony samych dziedziców. Wspomniani wyżej drobni właściciele majątku Zamość zarzucali tutejszym chłopom, że w 1876 r. samowolnie zabrali z lasu kilkanaście brzoźowych i sosnowych drzew na sumę 151 rb, zaś pełnomocnik właściciela Magnuszew Wielki, doniósł ze swej strony, iż 15 włościan tej wsi zabrało z lasów w 1881 r. 19 fur gałęzi i 27 drzew. Roszczenia właścicieli

¹⁵ APW OM, Akta komisarza spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 445, Żurnal protokołów i postanowień.

musiały być nieuzasadnione skoro brak w tej sprawie jakiegokolwiek decyzji komisarza, a raz nawet — w przypadku wójta gminy Karniewo, który oskarżył włościan wsi ze Szwelice i Czarnostwo, iż zbierają opał w miejscach niedozwolonych — stwierdziwszy, że raport był fałszywy, polecił naczelnikowi powiatu wyciągnąć w stosunku do podwładnego wnioski służbowe¹⁶. Niekiedy jednak właściciele majątków mieli uzasadnione pretensje do wsi. Chłopi ze Szwelice pisali w skardze, iż lokalny rządca nazwiskiem Kraska w towarzystwie służby leśnej oraz parobków zastąpił im drogę i groził rewolwerem. Komisarz uznał, iż skarżący się włościanie samowolnie zbierali w lesie zw. Długim Borem opał, i wobec tego reakcja właściciela była w tym przypadku uzasadniona¹⁷.

Dość częstą przyczyną zatargów wsi z dworem było karczowanie przez właścicieli na cele handlowe lasów, w których znajdowały się przypisane prawem chłopskie serwituty. Z majątku Sielc tamtejsi właściciele mieli wyciąć 4 włóki lasu, a dziedzic z Drążniewa wyrąbał w 1887 r. z lasu serwitutowego 4 tys. sztuk drzew, a w następnym roku — 5 301 sztuk, przez co zmniejszył znacznie możliwości znalezienia, jak pisali chłopi, odpowiedniego opału. Trzebienie lasów przez właścicieli często obciążonych prawem serwitutowym na omawianym terenie prowadziło do licznych zatargów. Lepiej było w takich przypadkach, gdzie lasów do wspólnego użytkowania było dużo, a ponadto władza godziła się na taki wyrąb. Na tej właśnie zasadzie mógł wyciąć 147 mórg, z ogólnego ich areалу 350 mórg, właściciel majątku Konaszewo–Zawady, Gustaw Schurr.

Okres intensywnych przemian kapitalistycznych w rolnictwie w ostatniej ćwierci XIX w. wpłynął na eskalację zdrażnień wsi z dworem. Ogólnie były to te same przyczyny co wcześniej, z nasileniem się wartości otaksowanych strat. Pierwszeństwo wiodły sprawy o niewydawanie przez właścicieli należnego chłopom opału i budulca, zaś ze strony chłopów — kradzieże drewna w lasach dworskich, bezprawne wchodzenie do lasów itp. I tak włościanie z 6 wsi pobierających opał w lasach majątku Młodzianowo upomnieli się o niewydany za 1885 r. opał, w ogólnym wymiarze 642 fur. Podobne roszczenia wysunięto wobec właściciela Czarnostwa oraz majątku Zamość. Komisarz polecił wydać skarżącym się wsiom zaległy opał w wysokości wskazanej w raportach, z czego dziedzic Czarnostwa miał wydać 52 fury zbieraniny, a majątku Zamość — 165 fur parokonnych opału lub równowartość 82 rb¹⁸.

Lata 90. XIX w. przynoszą lawinę skarg folwarków na nadużycia ze strony włościan. Jest to okres, kiedy większość serwitutów została już wykupiona, stąd np. właściciel majątku Magnuszew Wielki, Mierzwiński, wystąpił z oskarżeniem, że w latach 1893–1894 pobliscy chłopi wchodzili bezprawnie do lasów dworskich 313 razy, zaś administracja majątku Karniewo wykazała, że 6 tutej-

¹⁶ APW OM, Akta komisarza spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 445, 446, 448, Żurnal protokołów i postanowień za 1881 r.

¹⁷ APW OM, Akta komisarza spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 449, Żurnal protokołów i postanowień za 1882 r.

¹⁸ APW OM, Akta komisarza spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 450.

szych wsi czyniło na rzecz dominium straty w wysokości 3 179 rb. W obu przypadkach komisarz potwierdził zaskarżone straty wynikłe z nadużycia serwitutu opału i ukarał 105 włościan z majątku Magnuszew łączną grzywną 105 rb, zaś Karniewa — 1 295 rb¹⁹.

Ogólnie, na podstawie danych komisarza makowskiego spraw włościńskich dało się ustalić, iż w początkowej fazie realizacji reformy uwłaszczeniowej zjawisko nadużyć w korzystaniu przez wieś z serwitutu budulca i opału było marginalne. Ten stan rzeczy zmienił się zdecydowanie w kierunku eskalacji nadużyć na omawianym terenie, począwszy od roku 1881 i utrzymał się właściwie bez zmian do 1905 r. I tak, gdy przeciętnie w latach 1867–1880 wpływało do komisarza w ciągu roku około 3 skarg ze strony właścicieli majątków (z czego uzasadniona była 1 skarga), to w późniejszym okresie, tj. w latach 1881–1905, takich skarg było ponad 16. Z tej liczby ponad 11 skarg uznał komisarz za uzasadnione. Również nieporównywalne są wartości dotyczące kwot grzywien nakładanych na wieś przez komisarza, jak i liczba pociągniętych do odpowiedzialności włościan. W całym powiecie makowskim odnotowujemy więc w omawianym okresie, że grzywna za 1 rok nakładana na jedną wieś wynosiła przeciętnie około 28 rb., a liczba ukaranych chłopów w jednej wsi (uznaną za winną nadużyć) ponad 15. Gwoli jasności obrazu należy stwierdzić, iż w omawianym okresie z reguły więcej roszczeń wnosili chłopci. Skarg takich było bowiem dwukrotnie więcej niż ze strony właścicieli majątków, choć dotyczyły zupełnie innej materii. Skargi chłopskie o ograniczenie serwitutów wypasu i opału stanowiły około 50% innych skarg²⁰.

Assygnacya.

Za którą Straż Lesna Dobr ~~Przebiegła i suchego~~
 dozwoła uzbierać w lasach dobr o ile takowa będzie w lasie w miejscu
 włościach ~~w-cku plewu gospodarskim lasnym~~
 Właścicielowi osady pod. N^o ~~122~~ Tabeli Likwidacyjnej wsi:
~~Własności~~ ~~Własności~~ ~~Własności~~
~~Własności~~ ~~Własności~~ ~~Własności~~
 — z używaniem siekiery bez prawa robu z min
 fur 2 konnych ~~z 2 konnymi~~
 z możliwością wjechania do lasu w dniu ~~15 czerwca~~
 Zastrzeżenie się, iż assygnacya niniejsza komu innemu, na żaden in-
 ny przedmiot, na inny dzień i w inne miejsce nie przysługuje zupełne.
 Assygnacya niniejsza służy na rok ekonomiczny ~~1878~~ po zwor-
 ceniu której, na następnym roku inna wydana zostanie.

dnia 1ta Lipca 1878 r.

W Zarządzący dobrami
 [Podpis]

Pod regulaminem tabeli flory Straż Lesna wsi. Jedną
 kradkę.

© Ed. W. Kopyński 1878 r.

1. Assygnacja — dokument uprawniający poszczególnych chłopów do wchodzenia do lasu pańskiego celem pobrania serwitutu opału (APW OM, Akta komisarza spraw włościńskich powiatu makowskiego)

¹⁹ APW OM, Akta komisarza spraw włościńskich powiatu makowskiego, p. 445–482, Żurnal protokołów i postanowień; W. Łątkowski, „Wieś plocka w dobie reform agrarnych XIX wieku”, dysert. dokt., mps, s. 255.

²⁰ APW OM, Akta komisarza spraw włościńskich powiatu makowskiego, p. 1–482 oraz wyliczenia własne autora na podstawie W. Łątkowski, op. cit., s. 255.

Tabela 4. Wykaz osad chłopskich powiatu makowskiego posiadających prawo do

1 Rodzaje serwitutów	2 Liczba wsi, osad i miast	3 Liczba osad posiadających prawo do serwitutów				4 Liczba wsi, osad i miast	5 Liczba osad, w których chłopci zamienili serwituty do 1 I 1909 r.				
		leśny	na pastwiska	leśny i na pastwiska	razem		leśny	na pastwiska	leśny i na pastwiska	razem	% całości
Prywatne	164	87	354	2 079	2 520	99	87	90	1 710	1 887	75
Rządowe	2	—	9	25	34	1	—	—	25	25	74
Majorackie	2	—	22	—	22	—	—	—	—	—	—
Poduchowne	12	—	88	20	108	9	—	68	20	88	82
Razem	180	87	473	3124	2 684	109	87	154	1 755	2 000	75

Sprawą likwidacji serwitutów zajmował się w latach 1867–1870 Komitet Urządzący. Opracowany wówczas urzędowy projekt zamiany serwitutów w dobrach prywatnych nie został zatwierdzony przez cara. Władzom w Królestwie zalecono przeprowadzenie likwidacji serwitutów na podstawie dobrowolnych umów między wsią a dworem²¹.

W powiecie makowskim właściciele majątków stosunkowo wcześniej przystąpili do regulacji uciążliwych dla siebie wiejskich dogodności, w tym przede wszystkim pozbycia się serwitutu leśnego, pastwiska, a na końcu ściółki. Przyczyny takiego podejścia należy upatrywać w nasileniu się ze strony chłopów bezprawnego wchodzenia do lasów dworskich po drzewo, wypasanie przez wieś większej liczby zwierząt niż było im dozwolone, i to w lasach, a przecież te mogły być łatwo sprzedane, o ile nie ciążyły na nich rozliczne służebności. Najwcześniej zaczęły regularne kontakty ze wsią dwory w gminie Płoniawy. Tu, tylko w latach 1870–1890, jedenaście wsi zawarło odpowiednie umowy na 13 przygotowanych do wykupienia serwitutów²². W gminach Karniewo i Krasnosielc stosunkowo późno przystąpiono do uregulowania spraw serwitutowych, bo dopiero w latach 1900–1912. O ile w przypadku gminy Karniewo tę

²¹ K. Groniowski, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 r.*, Warszawa 1963, s. 192–204; PKU, t. XXI, art. 3206, s. 9–22.

²² APW OM, Akta komisarza spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 39–51, gdzie w dokumencie widnieją daty wykupu serwitutu przez niektóre wsie tej gminy. I tak serwituty wykupiły wsie: w 1876 r. — Cieciorki, Płoniawy, Retka Stara, Retka Nowa, w 1877 r. — Łęg, w 1887 r. — Sątrząska, Chodkowo Wlk., Płoniawy Prob., w 1889 r. — Obludzin, Popielarka, w 1890 r. — Dybczynna.

serwitutów oraz osad, które zamieniły serwituty w poszczególnych okresach (do 1912 r.)

6	7		8	9		10	11		12		
	razem	% całości		razem	% całości		razem	% całości	leśny	na past- wiska	leśny i na past- wiska
Liczba wsi, osad i miast	Liczba osad, w których chłopci pozostali przy serwitutach do 1 I 1909 r.		Liczba wsi, osad i miast	Liczba osad, w których chłopci zamienili serwituty pomiędzy 1909–1912 r.		Liczba wsi, osad i miast	Liczba osad, w których chłopci pozostali przy serwitutach po 1 I 1909 r.		Obszar ziemi otrzymanej za serwitut w 10 morgach		
65	633	25	7	82	3,2	58	551	22	119	119	7 099
1	9	36	—	—	—	1	9	27	—	—	7 337
—	—	—	2	22	—	—	—	—	—	—	46
3	20	18	—	—	—	3	20	18,5	—	46	3 076
69	662	25	9	104	—	64	602	22,5	119	165	71 757

opieszalność należy tłumaczyć raczej niechęcią małorolnych chłopów (a tych było tu dużo) do pozbywania się tak ważnych dla siebie dobrodziejstw „ukazu”, to w gminie Krasnosielc bardziej zasobnością dziedziców, którzy i bez lasów objętych serwitutem mogli uzyskiwać drewno na sprzedaż. Likwidacja serwitutów odbywała się na zasadzie rekompensaty za utracone służebności chłopskie, stanowionej przez dziedziców w postaci dodatkowej ziemi, lasu, łąki lub pastwiska. Niekiedy były to pojedyncze izby, a nawet całe chałupy. Wysokość ekwiwalentu była różna i zależała najczęściej od jakości gleby użytkowanej przez wieś.

W powiecie makowskim najwięcej ziemi za serwituty otrzymali chłopci z gminy Smrock (7,6 morgi), Płoniawy (7,3 morgi) oraz Krasnosielc (0,6 morgi) i Perzanowo (4 morgi), liczone średnio na osadę. Przytoczona wyżej średnia ekwiwalentu za serwitut może być przy niektórych gminach nieco zawyżona, jako że zdarzało się, iż w dokumentach komisarza zamieszczano przy okazji sporządzania odpowiednich poprawek w tabelach likwidacyjnych nie tylko areal ziemi za zamianę serwitutów, ale również ziemię za separację gruntów lub zamianę całych osad. Z podobnym przypadkiem mamy do czynienia w gminie Sieluń i Smrock, gdzie w ekwiwalencie za serwitut ujęto również ziemię nadaną wsiom nie tylko za separację gruntów, ale i przeniesienie budynków. W poszczególnych wsiach wysokość wynagrodzenia za serwitut była bardzo zróżnicowana. Na przykład wieś Laski w gminie Smrock otrzymała za swoje służebności 8 mórg ziemi na osadę, wieś Zakliczewo 2 m. 90 pr., a Magnuszew Wielki — 5 m. 240 pr. Podobnie było w gminie Karniewo, gdzie wieś Wólka Łukowska otrzymała 2 morgi na osadę, Czarnostwo — 3 m. 240 pr., Łukowo — 2 m. 90 pr.,

mimo że średnia w gminie za „odkaz” od serwitutów była przeciętna dla powiatu (około 4,5 morgi na osadę)²³. Największe zróżnicowanie w omawianym przedmiocie obserwujemy w gminie Krasnosielc. Wieś Bagienice otrzymała 9 m. 150 pr. gruntu na osadę, Drażewo 6 m., ale w Amelinie średnio na osadę przypadły tylko 2 m. 30 pr., we wsi Łazy 4 m. 120 pr., a w Nowinach 3 m. 30 pr.²⁴

W przypadkach gdy jedna ze stron nie była zadowolona z przebiegu procesu likwidacji serwitutu, interweniowały władze włościańskie. Z podobnym zdarzeniem spotykamy się w dobrach Krasnosielc, gdzie doszło do zatargów chłopów z czterech wsi (Niesułów, Amelin, Pach i Pieczyska) z administracją majątku o zamianę serwitutu pastwiskowego po wyrąbanym lesie. Wieś Przelaje protestowała przeciwko zaniżeniu wysokości wynagrodzenia za serwitut (3 morgi na osadę), skarżąc się na niską wartość oferowanych jej gruntów (zarosła), które ich zdaniem, nie pozwalały na właściwe wyżywienie inwentarza. Komisja ostrołęcka, wychodząc z założenia, że podobne normy w dobrach rządowych są jeszcze niższe, utrzymała swój pierwotny wniosek w mocy²⁵.

Niekiedy władze włościańskie doprowadzały do zamiany serwitutów pod przymusem. Taką procedurę zastosowano wobec trzech wsi majątku Zatory, którego właściciel wprowadził gospodarzkę bezugorową. Na skargę chłopów, że dostali za mało ziemi, komisarz uznał, że areał 200 prętów na osadę z powodzeniem wystarczy na wyżywienie jednej krowy, podczas gdy wieś żądała przynajmniej 300 prętów²⁶. Niekiedy za serwitut wydawano grunty porośłe lasem. Na przykład wieś Mościska w gminie Sielc otrzymała 21 mórg lasu (7 osad), wieś Łaś — 48 mórg lasu (42 osady)²⁷. Ogólnie należy stwierdzić, że proces wykupu serwitutów w powiecie makowskim postępował wolno, podobnie jak w guberni płockiej i łomżyńskiej czy reszcie kraju.

Do roku 1909 w całym powiecie wykupiło swe służebności około 75% osad chłopskich (w guberni płockiej — 79%). W poszczególnych rodzajach majątków sytuacja układała się w następujący sposób: w majątkach prywatnych, których tu było najwięcej, chłopcy wykupili 75% należnych do nich serwitutów, w rządowych 74%, a w poduchownych — 82%. W następnych trzech latach (czyli do roku 1912) do szeregu wsi o całkowicie uregulowanych stosunkach z dworem dokooptowało jeszcze 3,2% osad, czyli w sumie wykupiło swoje serwituty w dobrach prywatnych — 78% osad chłopskich. Pozostało więc w starych stosunkach, we wszystkich rodzajach majątków, około 22,5% osad chłopskich. Przeciętnie jedna osada chłopska tytułem wykupionego serwitutu otrzymała 2,7 dziesięciny ziemi, czyli około 3,5 morgi.

²³ APW OM, Akta komisarza spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 294–295, 287 oraz p. 185–225.

²⁴ Ibidem, p. 299, 301–302.

²⁵ Ibidem, p. 299, 328, 333; K. Groniowski, *Uwłaszczenie w guberni łomżyńskiej*, „Rocznik Białostocki”, t. XIII, 1976, s. 185.

²⁶ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Urząd Gubernialny Łomżyński do spraw Włościańskich, 13, k. 89–96.

²⁷ APW OM, Akta komisarza spraw włościańskich powiatu makowskiego, p. 15–365.